

Б. ГРІНЧЕНКО.

БРАТ НА БРАТА.

ОПОВІДАННЯ.

891.79

#8585

Ob

БРАТ НА БРАТА.

ОПОВІДАННЯ.

ЛЬВІВ, 1910.

З друкарні Ів. Айхельбергера, Львів, Ринок ч. 10.

Учитель ладияської школи Євген Корецький, прокинувши ся в своїй камері 18-го листопаду 1905-го року, зараз згадав, що сьогодні як раз виходить два місяці, від коли він попавсь у неволю. Він поїхав до Києва і потрапив туди саме тоді, як вийшов маніфест 6-го серпня про державну думу. Всі розуміли, що після всього того, що було — після кривавої війни в Манджурії, року напруженої боротьби дома, після всіх тих віч, страйків, бунтаций, пожежі й крові несамо-витих погромів і народніх бунтів; після всього того це було занадто мало, занадто блідо. Кожен розумів, бачив, що це не може нікого задовольнити, що всі країни, всі народи величезної держави, стиснені й досі в старих путах, не заспокоюють ся цим малим здобутком і справа відбуватиметь ся й далі... Люди з запалом читали прокламації, в яких поясняло ся, через що реформа не може і не повинна нікого задовольнити...

З такою прокламацією в кишені, з купкою нових книжок на політичні теми та з папером, олівцями й підручниками, купленими в школу, їхав Корецький з Києва і як вийшов з вагону на вокзал у своєму невеличкому городі, — зараз же його арештовано.

На допитах йому казано :

— А, вы тамъ конституціонные приговоры составляете!... Народные избранники!... Школа украинская!... Контроль надъ бюрократією!... Ну-съ, — такъ сбождите немного: вы очень поторопились!...

Видима річ, що й арештовано його найбільше через ту справу з „конституціоннымъ приговоромъ“. Звісно, справник уже давно намагався в шкільній радї, щоб Корецького скинуто з учительовання... Але всеж ця справа наробила тоді великого шелесту в їх невеличкому городї, Корецьким і його селом зацікавилися поступові люди з місцевої інтелігенції... Пішла справа навіть у пресу, — ну, звісно, що все це взято було до уваги, і Корецький мусїв „обождати“ немного“ та й дожидає вже два місяці...

За ці два місяці йому тільки раз дозволено побачити ся з жінкою — на десять хвилин при жандарї... Навіть дітий не пустили, хоч Таля взяла була обох... Тодї ще її не прогнали зо школи, де вона була в його помішницею; але тільки через те, що за неї в шкільній радї оступився Моловський... Другого разу його може не бути і тоді... З чогож тоді вони житимуть? А може вже й тепер треба про це питать ся? Хибавін знає? Стільки вже часу нїяких звісток з волї! Спершу він мав деякі, бо приходили до тюрми нові арештовані. Знав, що з Японїєю вже замирили, знав про всякі розрухи... Але от уже три тижні нікого нового не приводять, забрали й тих, що сидїли з ним у камері, — ні газет, ні людей, — нічого не знає, — що дієть ся за цими мурами.

Знав тільки, що там життя кипить, люди борють ся, добивають ся... Горїла його душа, пориваючи ся й собі тудиж... Хотїло ся робити їй

бороти ся і було страшно жалко за своїм селом. Девять років вибув він там у школі. Багато його школярів єсть таких, що купчують ся коло його й Талі як одна духовна семья. Скільки книг з їми прочитано, скільки розмов було!... Трохи знання таки дано їм... Він з Талею передали їм частину свого власного я, вони мов уже рідні їм зробили ся, — як же не жалко їх покидати? А надто тепер, коли весь народ зворушив ся, рветь ся до кращого життя, коли їм усім так треба допомоги — словом і ділом... Звісно, —

Раз добром налите серце

В вік не прохолоне,

і ніщо не зможе знищити зовсім ту національну й політичну свідомість, яку дали вони вдвох своїм учням, але всеж народ живе в такій страшній темряві, що серед неї легко зблукати ся навіть тому, хто, здаєть ся, ніби й знає дорогу!... І так би хотіло ся їх усіх бачити... Найбільше Петра та Якова.

Та де там їх побачиш, коли й Талі до його не пускають... дітий навіть!... Чого-ж уже дітий не пустили? що тії діти могли вдіяти? І де вони тепер усі тров? чи здорові? Ще ніколи не було йому так сумно, так жалісно-боляче без їх... без тихих Талїних очей, без веселого щебетання дитячого...

Хоч би на хвилину, на одну хвилину побачити!...

Сірі брудні мури — загижені, заплямлені, холодні стискали його з усіх боків. Тільки там, крізь ірати невеличкого вікна, високо, мало не під стелею, видко було клаптик блакитно-ясного неба з кінчиком білої хмарки, по краях прозорої, як серпанок. Осінній день удав ся теплий, соняшний і здавав ся Корецькому тут, серед

цієї брудної темрявої камери не осіннім, а весняним. Думка несамохіть нагадувала обсіпані білим цвітом вишні, запашні, блискучі листочки на березах і довгі сріблясті віги вербові, похилені над молодими гомонливими хвилями веселої річки, що повилась серед широкої зеленої луки з роскиданими по їй плямами жовтих квіток. Яке все було гарне, безмірно-прекрасне, весняне... Як же без його жити? Хиба-ж це можна? Хиба-ж риба може без води жити? О, як він тепер розумів, як добре розумів тих нещасливих!... Непереможною силою тягло їх з тюремних мурів, і вони йшли ні на що незважаючи — йшли під кулі вартових, на голод і бруканину в сибірській тайзі, не спинались перед смертю своєю, чи чужою, аби тільки побачити над собою широку блакить небесну, аби почути повівання вільного вітру, аби припасти намученими грудьми до матері-землі і цілувати її, цілувати божевільними поцілунками, ховаючи лице в пахущій молодій траві!... О, за один такий день можна ціти на все, зробити все!...

Брязнули ключі коло дверей, грюкнув засув. Принесено звичайний уранішній чай.

— Гораченького! — промовив салдат-доглядач, ставлячи на стіл жерстяний чайник і кладучи франзолу.

Корецький нічого не відказав йому. Машинально, не думаючи про те, що робить, став порати ся з чаєм, потім швиденько випив його, мов роблючи те, чого не міг не зробити з повинности, ліг на ліжку, заплющив очі і знову почав мріяти.

А що, як би справді спробувати? Не всі-ж утечі кінчають ся нещасливо. Бо доки його тут держатимуть, це невідомо. Може навіть зашлють кудись на північ, або на Сібір... кудись між Яку-

ти... Хіба там менше небезпешности смерти? Аби грубий деспот-тюремник виявив свою грубість трохи в більшій мірі, а невільник запротестував проти цього, — от уже й готова якась якутська трагедія... А як би зараз вирвати ся туди — на зелені луки, під соняшне небо! Ох!...

Він зірвав ся з ліжка і обійшов камеру попід мурами, озираючи їх. О, дуже міцні! Він спинив ся перед вікном, подумав... Звичайно, коли перепиляв би ґрати та мотуза путящого, то можна бути внизу... Але-ж у низу під вікном буде двір, а треба бути за двором. Ну, то як же?

Корецький почав пригадувати собі, що він саме бачив, проходячи двором, уявляв план його, та ніяк не міг дорозумувати ся, де саме він опинив ся-б, коли-б ізліз мотузом з вікна у двір, Здається, це вікно з причілку. Коли так, то тоді, ставши на землі, він повинен пройти до рогу будівлі, перейти двором до середньої брами, нею вступити в другий двір, тоді знову брама і аж тоді воля.

Так. Але-ж саме в його під вікном ходить вартовий, біля першої брами другий, а брама замкнена і ключ у воротаря... так саме й з другою брамою. Нарешті там, за останньою брамою, знову вартові...

Що-ж він з ними з усіма робитиме? Поперед усього свій вартовий, той, що під вікном... Корецький устав і підійшов до вікна... Ось чути його ходу. Він обходить частину будинку: проходить проз вікно, завертає за ріг, тоді знову назад проз вікно і завертає за другий ріг, стриваючи ся з другим вартовим. Ну, то треба...

А що це за галас такий там, на волі? Мов який ярмарок чи базарь. Але тут, — він добре знає, — ніколи не буває ні ярмарків, ні базарів...

А такий галас, мов величезне стовпище людей гомонить і вигукує... Ні, вже затихло...

Дак треба скористувати ся з того часу, як вартовий завертає за ріг тюрми і не може бачити його вікна. Чи можна встигнути?...

Але галас на волі не втихає. Чути якісь окремі вигуки, тільки не розбереш що... А! догадавсь: це певне не на волі, а в дворі: привели або виводять великий гурт рештантів, вони стовпились у дворі й чогось галасують... Може сваряться проміж себе... може з начальством лаються, „неповиновеніє оказують“, як каже доглядач, а може так просто галасують...

А ну порахує ще він, скільки часу вартовий за рогом тюрми. Підождав, поки вартовий, здавало ся йому, підійшов до рогу будівлі і почав рахувати. Раз, два, три... нарахував усього сто тридцять один... То треба держати віршовку наготові, прив'язану... За яких 15—20 секунд можна бути вже внизу, долі — саме тоді, як вартовий буде за заднім рогом, і пробігти до брами...

— Щоб набігти на другого вартового, що стоїть на тій брамі, — підказав він сам собі. — Ні, се дурниця, з цього нічого і ніяк не буде.

То це ввесь його плян руйнуєть ся і немає ніякого способу?

Але що це?... Знов крик іще дужчий...

— Урра-а-а!...

Чого ті рештанти радють? Не розуміє!... Якась дурниця!...

Хиба підкопати ся? Ще б пак, — з другого поверху!... Пробити поміст і пролізти в перший поверх... там сидять „уголовні“... треба, щоб і вони згодили ся тікати... Ну, але з їми справа небезпешна: коли б навіть і згодили ся, то в їх завсїгди так трапляєть ся, що вони ко-

гось задавлюють або заріжуть... якогось вартовника, або що... ну, а він — убивати людину... Ні, ні, — з ними треба облишити!...

Ну, а які-ж інші способи? Просто коридором?...

Але все-ж брами з вартовим не минеш! — знову сам себе перепинив. Яким би способом ні вийти, — завсїгди вийдеш у двір, а з двору брама з вартовим неминуха... Н е м и н у х а, — підкреслив він слово думкою.

Безнадія вже впивалась йому в душу, всмоктувалась у неї мов п'явка в тіло... Ліг на ліжкові, закинув руки за голову, заплющив очі. Не хотїв думати, не хотїв почувати... Але почував — її, ту п'явку, що всмокталась у душу...

Скільки ще буде тут? Місяць? Півроку? Рік? Поки впаде режим?...

Поки впаде!

Вірив, що це буде, що неминуха се річ, але коли вона здїєть ся?... Всьому є кінець, але коли він буде?

А гинути тут, або там, — серед сибірських тундр, далеко від рідного краю!...

Коло дверей забрязкало замком, грюкнув одсуваючи ся засув. Чого це вони знову пруть ся? Звичайно-ж у такий час не ходять, а сьогодні спокою не дають!

Не ворухнув ся і навіть не розплющив очей, як хтось увійшов до камери.

— Вас требують у контору, — почув ся голос.

Корецький розплющив очі, — перед ним стояв один з доглядачів.

— Чого?

— Не могу знать... требують... І щоб не-медленно...

— Може жандарський офіцер приїхав?

— Не могу знать...

Корецький лїниво, нехотя підвів ся, взяв бриля і пішов попереду, а за їм слїдком доглядач. Перейшли коридором, зійшли вниз у двір. Він був порожній. А де-ж ті рештанти, що галасували?

— Що тут у дворі за крик був? рештанти чи що кричали? — запитав ся він у доглядача.

— Не могу знать... — одказав той звичайною фразою, а тоді трохи помовчавши, додав: — То не в дворі... там, на вулиці, значить... крик...

— Чого-ж...

Той стиснув плечима.

— Без понятія народ... Вольнення...

Може-б він казав ще що, але в цю мить до їх підійшов старший доглядач, і він замовк. Пішли втрюх по східцях на гору, і незабаром Корецький опинивсь у конторі, — в невеликій брудній хатинці.

В горі на стїнах два старі царські портрети, якісь інструкції в рамцях, — їх так позасиживали мухи, що вже мабуть і не дочитаєш ся, що там написано. Пів-одчинена шафа з паперами... два столи, позастилувані синім папером, обляпаним чорнилом... на столах купи паперів... За більшим сидить начальник тюрми, — товстий брезкий чоловік з заспаним обличчям. Він зиркнув на Корецького.

— Тут на щот вас бумага... — Витяг папірець і глянув у його. — Освобождається...

— Як? — спитав ся Корецький, не ймучи віри.

— Освобождається, говорю... Распишитесь въ получении вашихъ денегъ и часовъ...

Він штовхнув до Корецького якусь книгу. Корецький, не читаючи, розписався тремтячою рукою, упхнув до кишені, не рахуючи, гроші, годинника...

— Отведи ихъ — пусть соберутся, — звелів начальник старшому доглядачеві. — Тогда освободить, — могутъ идти...

Вернувшися до камери, Корецький не поскладав, жужмом покидав у кошик свої речі і ледві міг діждати ся, поки салдат із'язав їх. Тоді не пішов, а більше побіг коридором і вниз по східцях, — ледві салдат з кошиком за їм поспівав.

Тільки вони вийшли в другий двір, зараз Корецький почув, що за брамою на вулиці якийсь гомін. Та він про це не думав. Пас нетерплячими очима руки забарного воротаря, що, не поспішаючись, методично стромляв своїми товстими пальцями ключ у замок, повертав його там, одмикав... Нарешті відімкнув, витяг замок, грюкнув, одсуваючи, засувом... Корецький нахилив ся тим часом, узяв з землі кошик за вірьовку і ступив в одчинену хвіртку на вулицю.

І враз опинився серед стовпища: юрма людей стояла коло самісінької брами — мужчини, панночки... З несподіванки він спинився, дивлючись на людей.

— Корецький! — кинув хтось серед стовпища.

— Урра-а-а!... Корецький!.. Урра-а-а!...

І враз хтось вихопив у його з рук кошика, його самого підхопили чийсь руки, багато рук, і він заколихався над головами великого стовпища, що залило весь майданчик перед тюрмою. Просто перед Корецьким маяв величезний білий прапор з написом червоними літерами: „Амни-

стія“. Далі червоніло ще кілька прапорів — менших.

— Урра! — загреміло ще дужче. — Урра, Корецький! Хай живе свобода!...

— Панове, що ви робите? Не терзайте ви так чоловіка!... почув ся знайомий Корецькому голос. — Треба на звощика!...

— Звощика!... давай звощика!... — загукало кілька голосів. Корецького спустили до долу.

Стовпище розступило ся, покидаючи прохід, і на кінці його Корецький побачив фаєтон.

— Прошу вас, Євгене Петровичу, — промовив той же знайомий голос, і Корецького взяв під руку чоловік з чорною бородою, — добре знайомий йому адвокат Яковенко. Між двома лавами людей — панів, робітників, паній, панночок — вони пройшли до фаєтону. Корецький сів у його, з ним Яковенко, а навпроти ще двох людей, — всі троє стискали руку Корецькому, здоровкали ся з ним, поздоровляли „з визволенням“, але Корецький не розумів, хто ті двох і не розбрав, що з ним дієть ся.

— Рушай до думи!... — звелів Яковенко. — Швидче!

Коні рушили. Але все стовпище посунуло за фаєтоном, обступило його, і він мусів їхати ходою.

— Ну, хвала Богові, — таки доби́ли ся! — казав Яковенко. — Знаєте: прокурор і жандарми ніяк не хотіли вас випускати. А я кажу... я був у депутації од мітінгу... я кажу: для самої власти краще, коли ви випустите його, ніж коли доведете до нещастя... Адже перед тюрмою стоїть стовпище, готове що-мить розбивати браму... Ну, вони й сами поміркували... Згодились...

Тепер ми просто на мітинг... Всі вимагають, щоб ви там були, хочуть вас бачити...

— Який мітинг? — ледві міг спитати ся Корецький. — З якого приводу?

— Як то з якого? — здивував ся Яковенко. — Ах! то ви, бідолашний, нічого ще не знаєте!... Ви не читали телеграми... Панове! — гукнув він у стовпище. — Він не читав телеграми... Дайте телеграму!... Швидче!...

— Телеграму! телеграму!... — розкотило ся між народом, і кілька рук з великими аркушами простягло ся до фаєтону. Яковенко взяв один і подав Корецькому.

— Ось читайте: „Высочайшій манифестъ“... Конституція!...

Тремтючи як у пропасницї, почав Корецький читати. Очі не слухались, якимось перескакували по словах, якийсь туман застилав літери...

— Читайте голосно!... голосно хай хтось читав!... — почуло ся гукання. — Знову хай читають!...

Яковенко взяв у когось із рук ще один аркуш, устав у фаєтонї, що ледві посував ся серед стовпища, і, держучись однією рукою за передок, другою піднявши в гору білий аркуш, почав читати маніфест:

— ...„даровать населенію незыблемыя основы гражданской свободы на началахъ дѣйствительной неприкосновенности личности, свободы слова, собраній и союзовъ“, — одбивало ся в вухах у Корецького голосне читання, але зараз же його покрили ще голоснійші вигуки:

— Урра-а!... Да здравствуетъ свобода!... Да здравствуетъ конституція!...

— ...„Установить, какъ незыблемое правило, чтобы никакой законъ не могъ воспріять силу безъ одобренія государственной думы“...

— Ура !... Да здравствуетъ государственная дума !...

А Яковенко читав уже иншу телеграму.. Уривки долітали до вуха Корецькому :

— „Извѣстіе о подписаніи конституціи распространилось въ Петербургѣ... Едва они собрались, какъ принесли со станка оттиски манифеста.. Предложили почтить народъ, мужественно завоевавшій свободу“...

— Ура !.. Хай живе народ !... Хай живе свобода !... Геть тюрми !... Амністія !... Амністія !..

Корецькому стиснуло горло, він почував, що коли не вдержить ся, то зараз, зараз у його ринуть з очей сльози. Він заплющив очі і зціпив зуби.

Процесія помалу посувала ся, і Яковенко тим часом розказував :

— У ночі ми получили манифеста в редакції... Зараз же рішили випустити його окремим плакатом... У десять годин він уже по всьому городу гуляв... Народ висипав на вулиці, — ну, звісно, — мітинг... Стали говорити. Амністія — перше слово... Панове, — каже доктор Лавренко, — поки дадуть амністію з Петербургу, — не забувайте, що в нашій тюрмі сидить борець за волю — Корецький. Добиваймось, щоб його випущено !... Ну, звісно, в такі хвилини юрба не міркує довго... Так і шугнули до тюрми, — хотіли силоміць... Та вже ми вмовили взяти ся до легального способу... Ну, ото й вибрали депутацію з нас трьох : я, доктор Юрковський та Павло Семенович... — і він показує на тих двох,

що сидять навпроти Корецького і тоді тільки він пізнає їх.

А Яковенко все говорить. Він швидко, поспішаючись, уривками переказує Корецькому події двох останніх місяців: з'їзд земських і городських діячів, повсюдні мітинги, розрухи по городах і селах і нарешті величезний страйк залізничників та інших робітників, що спинив, спаралізував економічний рух усєї величезної держави... Все се Корецький чув, але спершу розумів тільки частину казаного, уривки... Та по-мало починає при звичаювати ся до всього того, що тут із їм трапило ся, починає розуміти його і своє становище серед сїх нових подій. І невимовна радість обнімає його, аж із глибу душі починає рости щось велике, гарне, непере-можне... І воно хоче вирвати ся на волю, виявити ся чимсь — криком, рухом — чим небудь, аби тільки виявити ся!

— Стій! стій!

Фаєтон спинаєть ся, і Корецький помічає, що стовпище побільшало.

— Виходьмо... приїхали, — каже йому Яковенко.

Він виходить, Яковенко бере його за руку і починає протискувати ся крізь натовп.

— Пропустіть... пустіть панове!... говорить адвокат. — Дайте пройти до помосту, — дуже пильна справа.

Люде нехотя поступають ся і пропускають вузький прохід — щілину, що зараз же знову затуляєть ся за їми.

Корецький з Яковенком довго протискають ся тим проходом, аж поки нарешті ноги їх на-мацують щось ніби східці.

— Обережніше... обережніше, — не впадять!... Отут східець...—каже Яковенко і тягне за руку Корецького вгору, все серед того-ж натовпу.

Корецький силкується не впасти, намагає ногами серед чужих ніг якісь ніби дошки і сходять усе вище й вище, увесь час дивлячись вниз і пильнуючи своїх рухів.

— Ну, прийшли! — говорить Яковенко.

Корецький підводить голову і бачить перед собою стіл, поставлений на якомусь помості, а за столом якогось добродія... Він зараз же пізнає доктора Лавренка і розуміє, що це голова мітингу. Біля його за столом ще двоє: один сидить, а другий, зовсім незнайомий Корецькому, молодий чорнявий чоловік з худим обличчям, говорить промову.

І враз спершу стиха, а далі все голосніше й голосніше чується навкруги:

— Корецький!... Корецького привезено!... Випустили!... Визволено!... Корецький!... Корецький!...

Голова мітингу Лавренко повертається і бачить Корецького. Він швидко встає і стискає йому руку.

— Який я радий... — але голос уривається йому, а навкруги змагається все дужчий і дужчий крик:

— Корецький!... Корецький!..

Чорнявий промовник змовкає. Лавренко махає обома руками на натовп, просюючи мовчання. Як трохи притихає, він голосно, на весь майдан, гукає:

— Громадяне! воля справді наступила... Перший день нашого конституційного життя вже

визначився; перед нами вже не в тюрмі, а на волі один з борців за його, за щастя народне.
— Євген Петрович Корецький...

— Ура, Корецький!... Ура!... Хай живе воля!..
Ура, Корецький!...

Корецький бачить перед собою море голів, а над ним — геть скрізь по майдану — купаючись у золотому сяєві, вють ся, то згортаючись, то розгортаючись, червоні прапори з якимись написами... А он один білий — це той, що написано „Амністія“... і чорний... Прапори мають, море голів хвилюється, руки знімаються в гору — махають брилями, білими хустками... І навкруги з будинків — у вікнах, на ганках і навіть на покрівлях теж товплють ся люде, махають хустками, прапорцями і могучий голос визволеного народу гремить аж до осяйного, радісного, щасливого неба:

— Хай живе воля!...

Помалу крики втихають, руки з брилями й хустками втомляють ся махати. Корецького сadowлюють тут же за стіл. Чорнявий оратор може кінчати свою промову. Корецький дивить ся на стовпище. Воно залило весь майдан і ближчі частини вулиць, що сходять ся до його. Студентські кашкети, робітницькі брилї, дамські брилики, дорогі панські брилї, навіть циліндри — все змішало ся в одну величезну мішанину... Он кілька селянських шапок, — мабуть селяне з ближчих сіл... Он три білих хусточки сестер з Червоного хреста... І скрізь, скрізь червоні стрічки — в петельках, на брилях і бриликах... Он якийсь хлопчик без шапки. Зліз на ліхтарний стовп і обв'язує його смужкою червоної китайки... А он два офіцерські мундіри... ні, то військові лікарі... і в тих

2*

навіть, червоні стрічки в петельках пальта... Поки Корецький роздивляється, чорнявий промовник говорить про важність моменту, про велику справу визволення пролетарияту, та його видимо не дуже слухають, і ледві він змовкає, — зараз зривається новий крик:

— Корецького... просимо Корецького сказати!... Хай Корецький каже!...

Лавренко повертається до Корецького.

— Мусите говорити.

Корецький блідне і не змагаючись устає. Про що він говоритиме, — сам не знає, але почував, що те велике й гарне, що наростало йросло у його в душі, зараз вихопить ся на волю. Він простягає руку і ввесь майдан стихає.

— Громадяне! — починає він. — Не вам мушу я розказувати, якими сьвятими сльозами, якою благородною кровю змочено шлях визволення... І ніколи цих сліз і крові не пролило ся стільки, як тепер, та за те-ж і ніколи не добували ся ми такої відповіді, як тепер. Се вперше почули ми слово, що нагадує те, чого ми хочемо. Поки що — це тільки слово, на папері написане, але від нас залежить, щоб воно стало ся ділом... І на це ми повинні тепер оддати всю свою силу, ввесь свій розум, всю свою любов до волі...

Він говорить і враз помічає там, серед стовпища, просто помосту, щось знайоме... Блакитна вуалька на простенькому бриликові, а під ним... Невже це вона? Невже це Таля?... Так, так, — вона, запевне вона!... Дивиться на його, сьміється, киває йому... Безмірна радість обнімає його всього, він усьміхається широким.

щасливим усміхом і слова самі рвуться йому з уст:

— Тут, у нашому городі, може на цьому саме майдані, де ми тепер зібралися відсвяткувати зорю нового життя нашого, сходилася колись козацька рада, рада вільного, рада визволеного українського народу. Тяжкою боротьбою добув собі народ волю, визволився з пут, щоб справдити в рідному краї ідеали громадської волі, рівності... Правда, ми програли тоді, сили темряви й неволі, сили похмурого деспотизму були дужчі за нашу молоду новонародженну волю, — вони зламали її... Але ті ідеали, за які наш народ боровся, не жаліючи свого життя, — ті ідеали не могли в душі його зламати ніякий деспотизм, ніяка темрява. І та велика переміна, яка тепер робиться, — не чужа вона нам: ми ждали її, виглядали її в темній неволі кріпацтва, в тяжкому поневірянні після кріпацького життя, боролися за неї, — і ось вона прийшла, сподівана і рідна нам! І коли був час, що народ наш порізнівся з інтелігенцією, то тепер цей час минувся: народ виріс, народ зробився вже свідомим творцем свого власного щастя і та свідомість об'єднує його з інтелігенцією в одну велику сім'ю. І ця сім'я борців іде назустріч золотому сонцеві визволення робочих мас, визволення рідного народу і всіх народів з іржавих пут старої неволі... Воно горить, сяє вже, це золоте сонце і кличе нас: вперед! вище! до високостів щасливого, вільного могучого робітницького життя!...

Бура оплесків, криків: „браво! слава!“ громом гремить серед майдану і знову мають хустки й прапорці і сяють радісні очі з під брили-ка з синьою вуалькою...

II.

Вже було над вечір, як Корецький їхав удвох із жінкою до дому. Вони були на майдані аж поки скінчило ся віче, потім, укупі з Яковенком, опинили ся в редакції газети — Корецький трохи працював у їй, даючи туди дописи й невеличкі статійки, і тепер пішов на збірку співробітників: мали обміркувати справу, як далі держати ся. Постановлено було стати цілком на той ґрунт, що маніфестом 17-го листопаду заведено волю слова і не посилати газети на попередню цензуру. Корецький узяв ся перекласти по українському і пояснити маніфест, щоб завтра ж можна було його видрукувати і розіслати після завтрього вкупі з газетою та й так пустити між люде. Яковенко ручив за друкарню, що вона не зречеть ся друкувати на підставі маніфесту, — він навіть уже забігав туди по дорозі і трохи поговорив там про це. Видимо було, що пресі належатиме у всіх дальших подіях величезна роль, ще більша, ніж досі... Корецький дуже добре розумів усе те і залюбки згодив ся пристати до роботи. Певний був, що трохи згодом вернеть ся знову до своїх школярів і цього йому дуже хотіло ся, але поки що газета була справою перворядної ваги. Він мав у їй говорити переважно для села і вимовив собі право писати по українському.

Після цього Корецького закликали ще на одну збірку, але хоч і кортіло там бути, — дуже хотіло ся до дому. І тепер вони їхали вдвох. Поштарський возик торохтів шляхом, малий хлопець поштарів то ляскав батогом, то щось мугикав собі під ніс. Таля оповідала про те, що діяло ся в їх дома й на селі, поки він був у не-

волі. Діти були здорові, вона також... Другого вчителя в школу досі не прислали, і вона, як могла, сама справляла ся з усією роботою. Це було й добре: коли-б прислали вчителя, трудніше було-б Корецькому вернути ся на стару свою посаду. Ну, але завтра він школярів не побачить: довідавши ся вже опівдні про маніфест, вона зараз пустила дітей до дому, зробивши їм за-для такої події на завтра свято, а сама мерщій у город... Як ставили ся діти до арешту свого вчителя? О, дуже добре! Він не може собі уявити, як дуже поширила ся тепер свідомість у їх на селі. Памятає, як перед двома роками зроблено трус у лікаревого сина — студента і арештовано його? Тоді темнота сільська казала, що він „хвальшиві бумажки робив“. Тепер же, як його арештовано, то по селу скрізь так і казано: забрано, бо за мужицьку волю оступавсь. Діти ж се чують... ну, та й дуже вони його, Євгена, люблять... Се, що він вертаєть ся, наробить їм багато радощів, — от він побачить...

Як їх організація? О, дух у їй чудовий! Було кілька збірок. Тричі збирали ся в лісі на Петровій пасіці. Вона не на всіх збірках була, але це дарма: там тепер усім порядкує Петро, Такий, як і попереду, більш думає, а мало говорить, та кожне слово до діла. О, він знає, як треба порядкувати, — він ще дужче їх згуртував!...

І Яків... Такий талановитий хлопець, дотепний, тільки часто гострий і не тактовний. Дарма, — Петро все залагоджує. Він найсвідоміший і найнепохитніший за всіх буде.

— Знаєш, Якова та Йвана, Петренкового Йвана... їх кликано на допит — за тебе питали

ся... Чому саме їх, а не кого іншого. — ми не могли зрозуміти... Вони прегарно там поводити ся і тепер тільки підсміюють ся з тих...

— А взагалі селяне як? — питав ся Корецький, нахилиючи ся до Талі і пригортаючи її до себе близько, близько...

— Слухай, поштарь же... — шепотіла вона пручаючись.

— Він куняє, — сьміючись одказав Корецький, цілуючи її в очі. — Ну, то як же взагалі селяне?

— О, в тому-ж то й сила!... Наша організація... трьох десятків душ у їй ще нема... а зуміла пригорнути до себе все село... Тільки такі багатирі, як Семенюта, Старостенко, Карпенко, — тільки ті держать ся окремо й вороже... вся біднота пішла за нашими... У громаді куди наші, туди й уся громада... Бач, я-ж іще й не сказала!... Яка я роззява!... Недавно-ж уся громада постановила: вимагати, щоб тебе випущено й вернено в школу... Списали постанову й послали... Багатирі та їхні полигачі — чорносотенники — хотіли були протестувати, та громада так на їх загукала!... Урвала ся вже їм ниточка!... Наші гору взяли... Ах, Геню!...

Голос у Талі радісно тремтів, як вона швидко про все це розказувала. Її справді обнімала безмірна радість — і того, що Євген вернув ся, і того, що конституція, і того, що в їх на селі так гарно!...

— Ах, Геню!... Розумівш ти? Тепер уже зовсім не те!... Зовсім!...

І вона сіпала Євгена за руку і все розказувала й розказувала, переливаючи своє почування і в його, примушуючи й його тремтіти ра-

дісним тремтінням. І враз серед оповідання за-
сьміяла ся, сама себе перепинивши:

— Ні, ти не знавш... Просто диво!... Сте-
пан Валюшний... ну, отой — Стукачів зять...
Розумієш, приходить колись... „Дайте мені со-
ціял-демократичеську прокламацію“. — „Нема, ка-
жу в мене соціал-демократичеської прокламації!“
— „Дуже погано“, — каже, — „треба щоб була,
бо наша партія за демократичеську республіку
стоїть“. — „А яка-ж ваша партія? — питаю. „Як то
— яка? Наша соціал-демократичеська російська
партія... До нас агітатор приїздив і завів у нас
партію...“ Думала, що побріхує, як звичайно...
Роспитала ся, — аж ні. Служив він щось місяців
зю два чи зю три в городі... чи на заводі, чи
дворником десь, — не знаю доладу... Вернув ся
на село вже з книжечками, а тоді й справді за
його слідом приїздив аж двічі агітатор, органі-
зував їх... На другій збірці було там кілька й
наших... та вони не пристали...

Таля глянула на хлопця-поштаря, що дрімав
на передку, і зовсім притулившись на груди до
чоловіка, заговорила тихше:

— Був і в мене... той агітатор... Умовляв,
щоб і ми до їх... Звісно, я кажу, що ні... А він
усе впевняє: весь народ уже свідомо горнеть
ся до соціал-демократизму і незабаром, каже, ви
опинитесь з своєю маленькою купкою зовсім са-
мотними „за бортомъ...“ Саме воно! — думаю
собі...

— Багато-ж там людей? — спитав ся Ко-
рецький.

— Вони кажуть, що більш як сто... Але
Петро довідав ся — певне, що тільки сорок сім.

— Все-ж досить багато за такий корот-
кий час.

— О, вони дуже рухливий народ! Бігають, метушаться, раз-у-раз у їх збірки, літератури багато...

— Не знаєш, хто там у їх?

Таля назвала декого.

— Так собі люде, — промовив Корецький.

— Ну, та все-ж добре, що вони ворують людську думку.

— Та се добре... погано тільки, що трохи задирають ся з нами... А завзятий народ. Валюшний, дак той навіть таке каже: „Знаємо ми ваш парламентаризм!“ — „Та що-ж ти знаєш?“ — питає Петро“. — „Господство буржуазії,“ — каже, — а вас ми розкасіруємо!“

Євген і Таля обое засьміяли ся, уявляючи собі Валюшного з його витрішкуватими очима, з його наївною вірою, що над скарбами горять свічки вночі і через те він таки найде колись скарб, і з фразами про „парламентаризм“ і „господство буржуазії“...

Вже смеркло ся. Вони їхали в темряві м'якою наковченою дорогою, близенько пригорнувшись одне до одного. Хлопець-поштарь давно вже дрімав, похитуючись на передку, і коні сами собі бігли добре знайомим шляхом. Ось уже замигтіли перед ними огники в вікнах лалинських хат, і незабаром вони в'їхали в село. Поштарь прокинувся, свиснув на коней, лягнув батогом, і коні побігли швидче.

Дарма, що буденний день, а на вулиці було чимало народу, найбільше чоловіків, і всі про віщось жваво розмовляли. Корецький зрозумів, що це — відгук сьогоднішньої події. Він би залюбки спивив ся поговорити з ними, та до дому тягло ще дужче. І вони швидко минали людей,

здоровкаючи ся з ними, Дехто пізнавав Корецького, і в темряві чули ся голоси:

— Дивись: учитель!... Вернув ся!... Вже випустили...

Ось нарешті й школа. Та половина, де клас, темна, а друга, де їх кватир, дивить ся великими осьвітченими вікнами. Їх дожидають.

Коні спинили ся перед рундуком, Корецький перший сбіг на східці і кинув ся в хату. Спинив ся на мить, засліплений світом... Було повно людей... Стіл серед хати... самуварь парує на столі...

— Євген Петрович приїхали!... — скрикнула, сплеснувши руками, наймичка, баба Химка.

— Татоцко приїхав!... татоцко приїхав... — задріботіла маленька білоголова Ліда, в'ючи ся коло колін у батька.

Корецький ухопив її на руки та й почав цілувати її щоки, великі сірі очі, ручки...

Тоді спустив її додолу, натрапив на бабу Химку, поцілував ся з нею, потім побачив перед себе сивобороде обличча шкільного сторожа діда Терешка і з ним почав цілуватися... Враз почув поважний дитячий голос:

— Як це ти, татку, з усіма здоровкаєш ся, а мене не помічаєш?

Шестилітній чорноголовий Володько заявляв претенсію за неувважність до його особи. Серед сміху покривджений вмить опинивсь у батька на руках, обняв його за шию... Держучи його на одній руці, другою Корецький стискав руки Петрові й Якову і цілував ся з ними, а Володько вже пручавсь:

— Ну, тепер пусти, — я-ж не маленький, щоб на руках сидіти.

Знову сміх...

— Ми вас тут уже давно дожидаємо, — казали гості.

— А ви-ж як довідали ся, що я приїду? — спитав ся Корецький.

— Дак ми-ж у городі на мітингу були, — відказав Яків. — Ще й Іван Петренко з нами... Тільки він ще в городі зостав ся, а ми зараз вернули ся до дому після мітингу.. Та вже все село знає, що вас випущено...

Ледві посідали за стіл, — почула ся тупотнява в снігах і ввійшло ще трое товаришів: один, так саме, як і Петро з Яковом, колишній школяр Корецького, тепер уже молодий батько, а двоє — старших хазяїнів з тих, що ходили на читання до вчителя і потім пристали до громадки. Знову почали ся привитання. Таки посідали, заходили ся пити чай... Говорили — уриваючи, перескакуючи від одного до одного, поспішаючись про все сказати... Петрові й Якову страшенно сподобав ся мітинг.

— От як би й у нас, у Ладинці, зібрати такий мітинг! — казав палкий Яків, і очі в його так і блищали искрами енергії й радощів. — Як би це добре було — розказати про все людям!

А Петро, завсїгди мовчазний, так і сїв увесь своїм нечепурним тихим обличчам з глибокими сірими очима. Як звичайно, трохи горблючи ся над столом своїм міцним тілом, він казав:

— Треба!... Дуже треба!... Люде цікавлють ся... Дехто як вернув ся з базарю з города та як привіз звістку про маніфест, то зараз деякі кинулись до попа питатись: який там маніфест про волю вийшов.

— А що-ж піп сказав? — спитала ся Таля, наливаючи чай.

— Не знаю.

— А я знаю, — озвав ся Панас, один з старших хазяїнів, високий чоловік з підстриженою бородою. — Двоє йшло — Демид та Корній...

— А, Демид! — перепинив Корецький. — А як його порубана рука? Загоїла ся вже зовсім? Бо я тоді не вспів догоїти...

— Загоїла ся — вже робить. Каже, щи ви його знову на хазяйство настановили...

— А на читаннях буває?

— Ні, після вас ні разу не був.

— Шкода... Ну, то що-ж піп?

— Ну, то вони ото пішли, дак і я з їми: а ну, думаю, — послухаю, що піп казатиме. Каже: все те брехня, ніякого маніфесту нема.

— Оттакої! — здивував ся Корецький. — Та невже?

— Та хіба-ж ви не знаєте, який він у нас?

— Та знаю; але щоб уже й маніфесту не признавав, то цього від його не сподівався.

— І багатирі наші, — казав далі Панас, — не признають маніфесту; кажуть — то пани та „домократи“ вигадали.

По хаті озвав ся сьміх.

— Вигадали!.. Ну, вони дуже скоро побачуть, що це не вигадка!..

Корецький почув, що щось дряпаєть ся до його на коліна. Це була Ліда — лізла з свсею найулюбленішою лялькою. Батько посадив її на коліна.

Знову загомоніли, але дівча все вовтузилося і штовхало батька,

— Що тобі, Лідо? Нащо ти мені ляльку давш?

— Соб татоцко грав ся...

В хаті засьміяли ся, але Таля поважно пояснила:

— Вона рада, що татко приїхав і дає йому свою ляльку.

Батько дякував дочці і обіцяв ся конче погуляти з нею і з її лялькою, тільки трохи згодом. А Володько, стоячи навпроти, прихилившись спиною до шахви, поважно і трохи погордливо промовив:

— Татко не може грати ся лялькою... мужчини в ляльки не гуляють ся... Я таткові намалював книжку.

— Яку книжку! — спитав ся Корецький.

— Книжку зробив і всю малюнками змалював, щоб тобі було на що дивити ся... Я завтра тобі подарую, бо сьогодні тобі ніколи... А не ляльку... — І потім додав, поглядаючи на Ліду: — Страшенно маленькі дівчата люблять лазити на коліна.

— Ну, ти, великий, — засьміяв ся Корецький, — іди краще й ти сюди, до мене.

Великий спершу завагав ся, але не вдержавсь і собі поліз на друге коліно.

Баба Химка принесла вдруге нагрітий самовар і як вона його становила на стіл, — щось завовтузилося у Корецького біля ніг.

— Катай, Катай прийшов! — закричав Володько, скакуючи з колін.

— Собака вскочив, — це-ж я двері кинула! — скрикнула баба Химка.

Величезний чорний пес радісно виляв хвостом, штовхав носом у коліна Корецькому і клав на їх свої товсті лапи.

— Не займайте його, не займайте! — кричав Володько Химці, що хотіла виганяти Катая. — Він прийшов похлорувати ся з татком!... Мамусечко, дай йому булки... Адже сьогодні татко вернув ся, — треба й йому булки!...

— І скибоцку... і скибоцку ковбаси!... жебоніла Ліда.

Счинив ся гамір і метушня. Нарешті Катая залишили в хаті, дали йому булки і скибоцку ковбаси і він розліг ся біля ніг у Корецького, пораючи ся з своєю вечерею.

Одчинили ся двері і увійшов Іван Петренко ще з двома товаришами.

— Знаєте, що в городі робить ся? — попитав ся він, ледви вспівши привітати ся.

— А що?

— Ходять по городу якісь хулігани та й розказують, що це хвалышывий маніфест, — „домократи“ вигадали... А вигадали на те, що хочуть землю щоб не мужикам, а щоб Жидам достала ся... бо всі демократи — то або Жиди, або з Жидами полигали ся...

— Ну, та й дурниця! — вигукнув Яків.

— Он, кажуть, у „домократичеських“ бамажках написано „равноправіе евреевъ“, а землю щоб усім, — ну, значить і Жидам... А ви знаєте, скільки Жидів? То це тепер мужикові вдвоє менше припадає землі через Жидів... Це вони нашим-же селянам, що в базарі були, розказують. Бач,—кажуть,— які Жиди плодющі, а як дати їм землі, то й удвоє плодити ся будуть, — і не схаменеть ся мужик, як усю землю посадуть... а мужик тоді в найми до Жида... Царь хотів, щоб усю землю мужикам оддати, а демократи щоб пополам із Жидами... Це так селянам... А город-

ським кажуть, що Жиди вам торгівлю перебивають та дурють вас, та десь за городом начебто в ікону та в царський патрет стріляли... І поліцейські, чи що, якісь із тими хуліґанами: Так, кажуть, так...

— Оце вигадали чорт-віть-що!

— Треба, — кажуть хуліґани, — Жидів і всіх „демократів“ бити... і всіх тих, що за демократів та за маніфест... погром треба зробити...

— Ну, ні, — погрому ми їм не попустимо зробити, — промовив Корецький. — Нам справді неминуче треба зібрати в Ладинці мітинґ і все це людям вяснити.

Почали радити ся, коли збирати. Завтра була середа, буденний день, — народ за ділом. Краще б у неділю... Одначе — щоб якого лиха чорносотенці тим часом не нарobili... Ну, гаразд — спробувати завтра після обід... Корецький уранці швиденько сходить на часину в редакцію, а Петро з Яковом оповістять про мітинґ тим часом. Стали обмірковувати, як упорядкувати віче, хто й що там говорити ме...

Було вже пізно, як поросходили ся гості.

Корецький остав ся сам у своїй сьвітлиці. Лампа привітно осявала зо столу всю цю захистну хатку, полиці з книжками... портрети письменників на стінах... велику ґравюру в рямцях: Рафаєлева мадонна в кріслі з Христом на руках... білий Шевченків бюст на столі...

Корецький переступив у другу хату. Там стіл уже був порожній, діти спали і тільки біляву та чорняву голівки видно було з під ліжників. Талі не було.

Він вийшов у садок і пішов стежкою. Ніч була сьвіжа, але не холодна. Далекі зорі мигті-

ли привітним промінням. Корецький пройшов аж до кінця стежки, туди, під великі дерева, де був ослінчик. Там, на тому ослінчикови, він побачив темну постать.

— Ти, Талю? — спитав ся він підходяючи.

Це була вона, але не відказала нічого. Сів біля неї і взяв її за руки. Враз почув, що вона хлипає.

— Талю! — злякав ся він. — Що тобі, серце? Ти плачеш?

Таля припала йому на груди і заплакала ще дужче.

— Талю, мов дороге серденько! Скажи, — чого ти?

— Господи, невже-ж таки справді... справді?... — шепотіла вона крізь сльози.

— Що? що справді? — питав ся Корецький, не розуміючи.

— Невже-ж таки справді нічого цього не буде?.

— Чого?

— Цього всього... Ціх тюрм... заслання... неволі... мук... шибениць... крови... І люде будуть жити вільно — як люде, не як раби... і як брати... і ніколи воно не вернеть ся?... Ніколи?... Невже ми дожили до цього?

І вона знову вся затремтіла з ридання. А він пригорнув її, гладив і цілував їй голову і, не відчуваючи, як його власні сльози капали Талі на обличчя, казав:

— Не буде, серце, не буде неволі!.. Скінчилос ся її панування... Буде нове життя... вільне... братерське життя... щасливе..

І вони плакали вдвох сльозами великого щастя, сльозами намучених неволею і визволення невольників...

А в горі над ними мигтіли зорі привітним сяєвом і теж, здавало ся, казали :

— Не буде... не буде неволі !...

III.

Другого дня, тільки вставши, Корецький вийшов у шкільний сад. Громада дала до школи величенький двір — десятини з півтори, і за дев'ять років пробування в цій школі Корецький, працюючи то сам, то вкупі з школярами, зробив з того двору путящий садок. Молоді яблуні, груші й вишні вже третій рік добре родили і що року на Спаса Корецький робив своїм школярам, що працювали в садку, маленьке сьвято, наділяючи їх садовиною.

Він пройшов стежкою, поміж берегами зеленої росяної трави, аж до краю садка. Там кілька старих дубів та липа, що росли тут ще з давніх давен, робили гарний холодок, — тут він укопав столик з ослоном. Він згадав, як учора знайшов тут плачущу Талю, і весь учорашній день ожив перед ним одразу. Як казка чарівний і дивний був той день... така казка, що перед нею блідли найфантастичніші з усіх казок, які він знав. Убогий парубок, що заходив у город, шукаючи роботи, і несподівано ставав там царем, не міг почувати й половини того, що почував він, Корецький, вийшовши несподівано з тюрми, щоб промовляти на вічу до визволеного народу!...

Він підійшов до краю саду, до тину. Зараз там починав ся яр, а по той бік його, просто саду, стояли пів зруйновані будівлі старої цегельні. В одній з тих халабуд торік вони ховали

ся — він з Талею й дітьми, — як їх зненацька захопив дощ. Йшли від Петра і дощ ударив такий, що треба було зараз же ховати ся. Забили ся в найдальший кут, де не протікало, і там сиділи, сьміючи ся, на купці старій соломі. Яр тут робив коліно попід селом, попід городами, і перія хат, видна відціля ззаду, теж робила коліно і здавалась величезною дугою, один кінець якої був школа, а другий, просто проти неї, геть далеченько, Петрова хата, з якої видко було сюди тільки покрівлю. Корецький стояв і дивив ся на село, потім знову пішов садом. Було тепло. Він позирнув угору на синє небо, на сонце, що вже височенько підбило ся і несамохіть почав проказувати :

Висне небо синє,
Синє, та не те;
Сяє, та не гріє
Сонце золоте.

— Ні, ще гріє! — подумав він усьміхаючись і залюбки почувуючи на своєму тілі його тепло. — Та й як би-ж воно не гріло — тепер, коли невольникам засяла воля? — додав він і сам собі радісно засьміяв ся. — Хоч природа й байдужна до наших радощів і мук, але тепер мусить же й вона радіти!

І все ще всьміхаючи ся, він широко дихнув запашним холоднуватим повітрям.

„Дышется легче, въ три четверти груди...“ — вихопив ся йому з пам'яті вірш Некрасова про закордонні вільні краї.

— А ми хочемо й будемо дихати на всі груди! — сказав він сам до себе в голос і знову засьміяв ся.

Почув галас і гавкотню. Озирнув ся до школи й побачив, що стежкою бігло трое: по-

3*

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

перед усіх величезний чорний Катай; вчепивши ся йому в спину однією рукою, поспішав ся за ним Володько, а трохи далі швидко-швидко коптіла коротенькими ніжками білоголова Ліда. Катай з великої втіхи гавкав, діти верещали і всі втрьох бігли просто на Корецького.

— Чаю пити мама кличе!... — силкувався перегукнути Катая Володько.

— Цаю мама!... цаю мама!... — пищала й собі Ліда.

— Гав-гав гав! — додавав своє Катай.

Катай плигнув Корецькому аж на груди і вимазав його лапами, діти опали батька. Втихомиривши їх усіх, Корецький пішов до дому. Назустріч їм уже йшла Таля, — її худеньке личко було все рожеве, вона трохи шулилась од сонця, що було їй просто в вічі, а біляве волосся здавалося золотим у соняшному промінні.

Сівши в хаті за стіл, Корецький знайшов на своєму місці зшиток з написом на першому боці друкозаними літерами: „Дарую таткові Корецькому!“ Це був зшиток Володькових малюнків: там були — все з підписами — і татко, як він „у школу йде“, і „мамуся Ліду веде“, і сам Володько, і баба Химка з дідом Терешком, і Катай — усі страшенно похожі один на одного, тільки Катай трохи одрізнявся од інших. Усі були вергикальні, а він горизонтальний. Корецький залюбки zostав ся-б розглядати ці малюнки і базікати з дітьми, але вже був час іти в город, у редакцію. Нехотя взяв ся за шапку.

Але на порозі зустрів його Петро зблідлий і затурбований.

— Що тобі таке, Петре? — здивував ся Корецький.

— Ви нічого не чули, Євгене Петровичу?

— Нічого... А що?

— В городі Жидів б'ють...

— Та ні!...

— Я оце тільки з городу... Ходють хулігани з дрючками, з ломами...

Розбивають крамниці, все, що там є, ростягають, або трощають на гамуз... Жидів, які попадаються, б'ють без жалю... Я сам одного вбитого бачив...

— А що-ж поліція?

— Поліція... По городу кажуть, що вийшов дозвіл на три дні Жидів бити... Поліція ходить слідком та дивить ся... та сьмієть ся...

Корецький споважнів... Видима провокація...

— Та тут ще й у нас не без лиха, — казав далі Петро. — Вже з тих хуліганів кілька душ і до нас прибігло... Зібрали ся в Семенюти... Там уже з ними і Карпенко, і Старостенко і Валюшний...

— Як? Валюшний?... Та він же...

— Еге! минуло ся!... Тепер уже кричать усі гуртом: „Демократи хочуть землю в нас одібрати та Жидам оддати, — не попустимо!“ Ходють улицями, білий хлак собі почепили... Приїхав становий та їм назустріч: „А што реб'ята, какая сотня гору бере: красная чи чорная? — „Чорная, ваше благородіє!“ — Хто у вас тут первий зачинщик?“ Вони всі: „Учитель Корецький!“ — „Ви його провчіть, реб'ята!“ — „Провчимо, ваше благородіє, так, що не буде й

рясту топтать!“. — „Нѣтъ, зачѣмъ такъ, — щобъ чего плохого не вышло, — вы его только потрепайте хорошенько!“. — „Та ми вже знаєм як, — не буде бiльш не то на мiтiнгах, а й нiяк говорити!“. — „Ну, какъ знаєте! Крѣпко держитесь... Ура!“. — Тодi всi: ура! Він поїхав, а вони пішли під монополію та й стали там пити... Треба поспішати ся, Євгене Петровичу. — а то щоб скоро й тут вони не були...

— Євгене, що-ж це?!.. — почув ся тремтятий голос, і Корецький побачив перед себе зблідле Таліне обличчя з широко розкритими очима.

Корецькому теж забило на мить дух, але він переміг ся. Трохи помовчав і промовив:

— Талю, тобі треба забрати дітей і піти звідси.

— А ти, Євгене?.. А ти?..

— Я зостану ся тут.

— Але-ж подумай, Євгене, — вони-ж тебе вб'ють!..

— Не вб'ють... Я повинен бути тут, щоб спинити їх, умовити, втихомирити... школу зберегти... А ти йди!..

— Ні, в такому разі й я повинна тут бути, і я зостану ся!

— А про діти й забула, Талю? Вони-ж можуть так їх перелякати, що на все життя зостанеть ся... — промовив Корецький, показуючи на Ліду, що спокійно грала ся з собакою, та на Володька, що вже прислухав ся до розмови.

Таля глянула на дітей і похилила голову...

— Але-ж ти!.. Ходім і ти з нами! — говорила вона, вхопивши його за руку.

— Не можу, мов серденько, — тихо відказав Корецький, помалу визволяючи в неї свою руку. — Не бари ся, — пожалій дітей!.. Іди до Петра... візьми з собою Химку, — хай вона понесе Ліду... А Петро проведе вас...

— Треба сповістити наших, — казав Петро. — Я вже до декого по дорозі забігав, та як на злість — тільки Якова та Панаса дома й застав... Василь та Дмитро в городі, Іван десь пішов... Треба ще до декого...

— Але поперед усього одведи їх...

Діти вже були готові, — можна було йти. Але Таля знов спинила ся.

— Євгене! що з тобою буде?..

— Нічого не буде... Я їх умовлю... Ідїть!..

Він поцілував жінку, дітей, що нічого не розуміли, і повів їх з хати в садок. Пішли не вулицею, а через яр. Корецький стояв на хвиртці і дивив ся їм услід. Підождав, поки яр перейшли раз, у друге і покрились за вербами нагородах, — тоді завернув ся до дому.

Дома нікого не було, бо й дід Терешко одпросив ся ще зранку за-для свого діла до дому. Корецький пройшов у клас, обійшов його мовчки, вернув ся назад у свою світлицю, пройшов і по їй, поторкав полиці з книжками... перейшов до Талїної хати, поглянув на дитячі ліжка, поторкав засув на вікнах.. і схаменув ся: чого це він ходє? Треба не ходити та дивити ся, а подумати, що робити.

Вернув ся до своєї хати, сїв біля столу. Він заспокоював Талю, але сам не був спокійний. Надїяв ся, що вмовить їх, але...

Як би були товариші з громадки, його учні, — можно було б од погромників одбити ся:

певне їх уже не так багато... Але їх нема... та й боронити ся нічим — з голими руками не оборониш ся... Ні, коли він чим переможе, то словом... не словом власне, а всім своїм попереднім життям, усім, що він тут робив і зробив... Адже громада не раз йому дякувала...

Так, громада... Але він мати-ме тут діло не з громадою, а з погромниками — з звичайними хуліганамі або з людьми доведеними до хуліганства брехнею про віддану Жидам землю...

Ще й з п'яними... Що таким людям уся його попередня робота, все його життя?

Одначе не можна ж так zostавати ся, треба ж щось робити, приготувати ся до боротьби!...

Приготувати ся до боротьби... проти кого? Проти того народу, з яким у купі хотів стати за його право жити людським життям?

Ні, се не може бути!... Щоб ті самі люде, з якими він дев'ять років жив як свій, працював, які знають усе його життя і всю його прихильність до їх, щоб ці самі люде прийшли його розбивати?!... Це щось нелюдське, щось таке, що не міститься у його в голові, чого він зрозуміти не може. Це не може бути!

А в душі почував, що це бути може, певний був, що це наближається...

З улиці почув ся гомін... Спершу тихий, потім усе дужчий та дужчий...

Устав, підійшов до вікна... Гомін побільшав, чути було багато голосів, але нікого не було видно за завороткою.

Корецький вийшов на рундук і відразу побачив, ступнів п'ятдесят од себе, стовпище.

Попереду, галасуючи, без шапки, розхри-
станий і видимо п'яний, швидко йшов високий
худий чоловік з роскудленою білявою бородою.
Він вимахував руками і раз-у-раз вигукував :

— Рішу!... рішу!...

Це був Гаврило, — Корецький пізнав його.
Зараз біля його йшов здоровий парубок у
піджаку, з картузом на потилиці — Михайло
старшиненко, розбишака й п'яниця. Далі сунула
купка старіших і молодших чоловіків, теж ви-
димо не тверезих — чоловіка з десяток. В ру-
ках у декого були ломаки, а в горі над ними
теліпався на дрючку білий хлак з написом,
якого Корецький не міг розібрати. За ними,
трохи віддалік, ще душ двадцять, а ще далі і
по боках — дитинчата, зацікавлені наизвичай-
ною подією. Вся юрба галасувала, ворушила ся
і швидко наближала ся до школи. Корецький
зійшов з рундука і став на землі.

— Он він!... Он він стоїть!... — почули ся
голоси. Стовпище пішло тихше і спинило ся за
кільки ступнів од Корецького. Галас стих.

— Здорові були, люде добрі! — промовив
Корецький. — А що скажете доброго?

Всі мовчали, — ніхто не зважував ся від-
повідати... Враз почув ся голос із середини :

— А те скажемо, що не бунтуйсь!...

— Не бунтуйсь!.. Рішу!... — крикнув Гав-
рило і простяг обидва кулаки до Корецького.

— Хто-ж бунтуєть ся? — спитав Корець-
кий. — Я стою собі спокійно коло своєї хати,
а ви прийшли до мене з кулаками, з ломака-
ми... Хто-ж бунтуєть ся?...

Стовпище знов замовкло, а Корецький го-
ворив далі :

— Може я покривдив кого, — так скажіть, люде добрі! Кожен чоловік помиляється, — може й я яку кривду кому зробив, — нехай скаже. От ви, Демиде, — озвав ся він до молодого ще чоловіка з темною борідкою і з ломакою в руці, — може ви що скажете? А як ваша рука? чи не болять тепер? добре робите нею?

Демид почервонів і ніяково заговорив:

— Та ні... спасибі вам... як ви вигоїли, то тепер усе добре роблю... Дай, Боже, вам здоровля!

— Хвалити Бога!... А з вас, Семене, вже не править Семенюта ті півсотні?

— Ні, я нічого... Спасибі, що поклопотались тоді в городі — не править...

— Кажіть, же, люде добрі, кому й яку кривду я зробив? — питав ся знову Корецький.

— Та ні... Кривди од вас не знали... спасибі вам!... Запомагали нас завсїгди... То вже дякуємо... — загомонїли серед стовпища окремі голоси.

— Може діти не так учив? Може навчав їх красти, пити, батьків зневажати?...

— Ні й за дітей спасибі... Діти нічого... Гарні діти виходили од вас..

— Та що ви його слухаєте? — скрикнув налазючи Гаврило, але його зараз же спинили:

— Стривай, не репетуй!... Дай чоловікови сказати!... Ще посніємо, коли що...

— Та що казать! — скрикнув сердито Семен. — Яка там кривда!... Ніякої кривди од вас не було!... Це нас збили та й годі... Маніфестом стим!...

— Маніфестом? — перепинив Корецький.
— Гарний маніфест царь дав, і сьогодні не треба нам ні гнівати ся, ні бити ся, а братати ся. Такий маніфест, щоб не було знущання з людей, щоб виборні з народу люде кращий лад завели...

— А землю?!... А жидам землю мужицьку оддати, то не ви прокляті домократи вигадали?! — заверещав чийсь голос, і Корецький побачив перед себе перекривлене зо злости обличча Валушного.

— Жидам землю! Землю жидам!... — репетував Гаврило, соваючи кулаки.

— Люде добрі! — почав був Корецький.

— Бий його, брехуна! — скрикнув старши-
ненко Михайло і, розмахнувши ся з усієї сили, вдарив Корецького в висок.

Корецький схитнув ся, але вдержавсь, ухопивши ся за ґтахетки.

Але ту-ж мить кулаки посипались йому на голову, на обличча, на плечі.

Він підняв був руки, щоб захистити голову і враз побачив перед себе по звір'ячому зловнє обличча Демидове, а в його в руках високо підняту ломаку.

Корецький бачив, як вона мелькнула в повітрі, чув, як упала йому на голову, і враз утратив притомність.

IV.

Сонце дуже пекло в голову і він прокинувся.

Але сонця над їм не було, тільки голова горіла, мов її припікало лїтнє сонце. Хотїв до-

торкнути ся до неї і почув, що руці боляче ворухити ся. Таки звів руку, доторкнувсь, — щось мокре й липке застигало в його на лобові. Глянув — і побачив на руці кров.

Силкував ся зрозуміти — де він і що з ним.

Вгорі було небо заслане сірими хмарами. Помалу пересували ся, то купчили ся, то розлазили ся — нудні й огидні. Дивив ся на їх і не розбірав, де вони взяли ся. Нарешті зрозумів, що він не в хаті, а на дворі. З боку біля себе побачив штахети, торкнув ся рукою в низу, — лежав долі. Здивований хотів швидко підвести ся, але в голову стукнуло так, що впав назад і мусив кілька часу полежати. Тоді помалу підвів ся й сів, зіпершись на штахети.

Глянув на школу й побачив побиті шибки. Відразу згадав усе: п'яне стовпище, кулаки, ломаку в Демидовій руці... потому мабуть був погром...

Сидів якийсь час, потім посилкував ся і встав. У голову стукало, світ туманів у очах. Помалу, спіраючи ся на бильця, зійшов по східцях на рундук і ввійшов через сіни в свою світлицю.

Просто перед порогом лежали черепки з кинутої об поміст лямпи і смерділа калюжка жеросину. Розламана на шматки полиця валяла ся серед хати, а замість книжок скрізь було накидано купи роздертого, пом'ятого, потоптаного ногами паперу. Стіл жалібно похилив ся до долу, держучись тільки на одній нозі, а все що було на йому — папери, каламарь, рямці, бюст — все в друзках лежало долі, і білі грудочки з гіпсового Шевченка втоптані було в

чорну калюжу з каламаря. Вся хата була закидана якоюсь мішаниною шматків дерева, клаптів паперу, склянок, лика з роздертого матрацу і чогось такого, що його вже Корецький не міг і пізнати, чим воно було — таке воно було побите, знівечене, потоптане. Здавалося, ніби якийсь величезний страшний цїп залізний помолотив усю хату на гамуз. Дуже щиро понищено було книжки — Корецький не міг побачити ні однієї цілої — тільки клапті та порожні поламні оправи. По всій хаті лежали великі картки з ілюстрованого Данта, а на купі побитих пляшечок з шкільної аптечки лежала частина „Історії культури“, — він пізнав її по малюнках. Переступаючи через увесь цей мотлох, підійшов до дверей у другу світлицю і саме на порозі побачив рямці з великої Рафаелевої Мадонни: зірвано її зо стїни, кинуту так, що вона одним кінцем зіперла ся на поріг, а потім продавлено наскрізь чоботом. Чобіт оддавив голову Дитині й Мадонні і позоставали ся тільки скалічені безголові тіла. Корецький підняв малюнок, подивив ся і нащось положив його на купу потовченого мотлоху.

Тоді переступив у другу сьвітлицю...

Здало ся, що то сніг. Придививши ся, побачив, що то пух білий з розірваної подушки. Він укривав увесь поміст і купу уламків, що лежали долі. Два дитячих ліжечка залізних, поламні й покручені, скорчили ся, як дві калічки, посеред хати, а шматки порубаних сокирою матрастиків роскидано було скрізь. На одному з шматків та сама лялька, що вчора приносила йому Ліда, лежала впоперек, роскинувши руки, але без голови; черепки з неї валяли ся біля

стіни: певне хтось розбив їй голову об стіну, а тоді кинув. Комод лежав, вивернувши пробиту чимсь стіну, а шухляди з його валялися зовсім порожні. Порожня була й одержна шахва з вирваними дверками, але трохи пороздираної одежі де-не-де валяло ся по хаті.

У кухню тільки глянув, проходячи проз неї — там була купа побитого череп'я. Вийшов у сад.

Зараз од вікон тягли ся білі смуги пущеного на вітер піря. Далі...

Далі не було зовсім саду. Квітчані грядки витоптано — чорніла порита земля. Сила молодих дерев лежала викручена з землі, жалібно виставивши під холод осіннього неба ніжні обірвані корінці, перемішані з землею. Од більших дерев стояли самі стовбури з пучком гілок у горі, а знизу все було обламане, оббите ломаками, і купи гілок то з зеленим, то з пожовклим листом умірали коло кожного дерева долі. Тільки великі дуби й липа стояли незаймані; але від столика під їми зостав ся тільки стовпчик, а ослін був переломлений на двов... Той самий ослін, на якому вчора, під зоряним небом, Таля й він плакали з радощів, що вже не буде більше неволі й мук, насильства й крові...

Пройшов далі і вийшов у хвіртку. Стежка від неї збігала вниз, в'ючи ся по кручуватих ребрах яру. Корецький пішов нею, помалу ступаючи. Побачив на стежці ніж з виделкою; трохи нижче блищав долі загублений грант з самоварю.

— Певне несли сюди... — подумав Корецький.

Аж на дні в яру знайшов ще одну загублену річ: блакитненьку Талїну хусточку. Цю вже він підняв, спинився і дивлючись на неї, почав згадувати..

Таля... Що саме він мусить зробити... щось до Талї... Але що саме?... Торкнувся рукою до лоба, знову почув кров і спустив руку...

Таля... Таля...

Ах, так!... Треба довідатися, що з Талею, з дітьми...

Пішов швидко, швидко, деручися кручаватою стежкою в гору. Видрався скоро і стояв уже біля цегельні, але в голову знову застукало, почала обніматися млюсть. Боявся, що впаде не хотів лежати тут і ввійшов у темну шопу. Хитаючи, пройшов аж до краю її, аж туди, де колись ховався з дітьми від дощу, і впав там на соломі, втративши притомність.

— — — — —
Два знайомих голоси:

— Та нема його тут, — казав один, і Корецький добре пізнав Валюшного.

— А, біс його батькові!... Дали ми, брат ти мой, зівка! — відповідав другий, і це був старшинин Михайло. — Утьок уже! Треба було тоді вернутися до його та глянути, чи тьоплий, чи вже захолов.

— Ну, так треба ж було до дому поодносити, — одказав Валюшний.

— Набралися бебехів тягти, а діло забули... Я взяв часи, — і доволі з мене, — буду я всяку дрань таскати.

— А Захарько!... Захарько!... — зареготався Валюшний.

— Хо-хо-хо! — додав свого Михайло. — І знамя своє покинув та за самуварь!...

— Та горо... ха-ха-ха!... городами!... не вга-
вав Ваюшний. — А вода з його дзюрить!..

— Ну, брат ти мой, — дали чосу!.. Хоч і
не доби́ли, а дали... І попользувались наші... На
мене піджак — як улив... А в тебе шапка як?...

— Прийшлась, — одказав Ваюшний.

— Добра шапка, — похвалив Михайло, —
на десять год стане... Чорт його знає — хтось
гроші виняв з партаманету... Партаманет знай-
шов, а деньги якийсь сукин син уже витяг... А в
учителя, должно, були... Ну, брат, пайдьом даль-
ше!... Пошукаємо ще... Ех, всілі б найтіть, —
вже б я його погладив по головці оцією залі-
зячкою...

— Добрий шворінь..

— Пайдьом дальше!...

Вийшли. Помалу затихала хода...

Корецький зрозумів: вони шукали його. Але
вже не було ні страху, ні бажання втікати, чи
боронитись. Якась байдужість страшенна... і вто-
ма... Сон налягав на очі. Заплющив їх і зразу як
заснув.

Прокинув ся, як уже було зовсім темно.
Вдивляючи ся в темряву, ледві помітив трохи
ясніший клаптик хмарного неба, видний крізь
двері в другому кінці шопи. Підвів ся і встав, —
почував у собі силу. Голова не боліла вже так.
Міг іти. Куди?

Відразу все згадав. Не знав, де Таля й діти
і що з ними. Страх обняв його. Кинув ся з шо-
пи і вибіг під небо.

Глянув через яр на школу: ні одно в кно не
світло ся. Дома нема її, — мусить бути в Пе-
тра. Позирнув туди, де уявляв собі Петрову ха-
ту, але й там було темно. Невже він так довго

спав, і це вже була глупа ніч? Хотів глянути на годинник, але не знайшов його. Згадав, що Михайло хвалив ся його годинником. А, он що: його шукають, можуть убити... треба бути обережним... Та все-ж мусить зараз піти до Петра, довідати ся про Талю й діти.

Враз помітив по той бік яру, коло школи щось... щось мов чоловік верхи... Він об'їздив сад, повертав конем туди й сюди. Потім десь узяв ся й другий такий, з'їхали ся і тоді повернули назад та й покрились у темряві.

Силкував ся зрозуміти, що воно таке, та ніяк не міг догадати ся. І враз його думки перепинив якийсь згук — жалібний, безнадійний... Він перебив тишу і потяг ся в повітрі довгою-довгою ниткою... Там, у темряві біля школи..

— Гаву-у-у!... гаву-у-у!...

Було стільки суму й одчаю, стільки болю в тому витті, що ставало моторошно. Корецький пізнав голос: це був Катай.

Покинутий, самотний — він плакав на зруйнованому дворищі...

Він плакав... йому було жалко... А ті... а тим, що руйнували...

Але де-ж Таля? Катай побіг тоді з нею...

Швидко пішов, простуючи до Петрової хати. Пройшов до яру, де він завертає, зійшов на низ і знову видер ся просто до Петрового городу. Переліз через тин і, плутаючись у якомусь посохлomu бадилі, пройшов до току, а з току фірткою в двір. У хаті не сьвітило ся. Гавкнув був собака і кинув ся до Корецького, але, пізнавши його, зараз стих і почав лащити ся.

— А хто там ходить? — почув ся тихо Петрів голос, і з під хати одрізнила ся темна постать і пішла назустріч Корецькому.

— Се я, Петре...

Петро кинув ся до його, вхопив за руку і, не кажучи ні слова, повів назад на тік у клуню. Ввійшли в середину, Петро причинив двері і мовчки повів його серед темряви аж у найдальший куток.

— Сідайте тут! — промовив пошепки Петро і сіпнув Корецького вниз. Обидва посідали на снопи. Тоді, схиливши ся йому до вуха, Петро зашепотів:

— Прислано вас арештувати. Селом їздять козаки і шукають вас скрізь... Були вже в мене, в Якова, в Панаса... Кажуть: попадемо, — живогги не випустимо...

Корецький зрозумів тепер — що то за їздиці були біля школи.

— А Наталя Миколаївна, діти — де?

— Не турбуйтеся... Вони живі й здорові...

— Та де вони?

— Одвіз я... в Гайки...

Гайки — то був хутір Таліного батька, заможного козака, сумежно з великим селом Грабівкою.

— Ми так надумали, — шепотів далі Петро, — що хоч Наталю Миколаївну тут і не займають, та все-ж краще їм бути поки що далі від Ладинки. Вони спершу не хотіли їхати, — все за вас журили ся... хотіли вас шукати... Та я вмовив... Вони-б шукали, а за їми слідком козаки їздили-б... Та трохи таки, признати ся, й прибрехав: сказав, що вас, зовсім не занято... що ви в лісі тепер... Вони повірили... Написали до

вас записку... То це недавно тільки вернув ся, одвізши...

— Спасибі, Петре!... А діти не дуже налякали ся козаків?

— Ні, нічого... Ліда не зрозуміла, чого вони, а Володько, як вони поїхали, сказав: Ну, я-ж їм покажу, як виросту...

— Наталі Миколаївни ніяк вони не займали?

— Ніяк... Вони мабуть і не догадали ся, що то вона... І не питались нічого... Дуже вас побито, Євгене Петровичу?

— Трохи... Тільки по голові дуже вдарено... Одначе — нічого... Що в школі?

— Усе погромлено... Поки я вранці одвів Наталю Миколаївну та кинув ся по товаришам... поки туди та сюди, — прибігавмо, аж тут уже перейшла орда... Тільки дід Терешко ходить по хатах та плаче... Кинулись вас, — нема... Почали шукати вас, а тут і погромники шукають... Силкуємо ся так, щоб нас не помічали, щоб знайти вас та переховати, або може до лікарня... Ніде нема... Де ви були?

— У цегельні... в малій шопі...

— Чи ти ба!... А ми побачили, що Михайло з Валюшним вийшли з відтіля, — ну, думаємо — там вас нема... та й не пішли туди... У школі я познаходив деякі папери, — оддав Наталі Миколаївні...

— Де лист од неї?

— Ось... тільки сьвітити тут не рука, щоб не побачили козаки: вулицями їздють...

— Правда...

— Вам треба з Ладинки кудись инде податися, Євгене Петровичу.

4*

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN

Корецький замислив ся...

— Нікуди, — тільки до Києва... Бо там найкраще можу притулити ся... Чи тепер пізно?

— Північ скоро.

— Поїзд уже пішов.

— Та вам тепер у город і не можна...

— Авжеж!... Треба пройти на Горобейку, — там сісти... Верстов дванадцять буде туди од нас?

— Та буде... Може трохи й більш... Дійдете?

— Дійду.

— Бо їхати воно помітніше...

— Авжеж... Я й на вранішній поїзд не хочу, бо дуже помітно буде...

— Подождете до вечірнього?

— Еге. Тільки не туг... Краще я піду зараз у ліс на пасіку твою.

— Еге, там безпечніше...

— Переночую в курені і день перебуду, а ввечері й на машину.

— Зараз хочете йти?

— Та зараз... Тільки ти, Петре, дай хоч свого картуза, а то я без нічого...

— Я зараз...

Петро пішов, а Корецький остав ся дожидати ся в темній клуні. Певна річ, — на пасіці буде йому найкраще. Бджоли Петро відтіля вже перевіз, ніхто туди тепер не прийде, а коли що, то й у лісі заховати ся можно... Од пасіки до станції Горобейки буде навіть ближче верстов на три...

Прийшов Петро, приніс картуза й свою чумарку. Чумарка прийшлась на Корецького саме добре, а картуза надіти було трудненько, бо голова боліла.

— А оце попоїсти... Їжте!...

— Ні, це згодом... уже на пасіці... та й ідучи можна... А тепер нема чого барити ся, — краще я швидче піду.

— Ходіть — і я з вами.

— А тобі чого?

— Е, ні, — щоб я вже знав, що ви безпечно до катраги добили ся... Там уже не так страшно, а по дорозі то хто його зна як буде...

— То щоб і тобі впало, — цього хочеш?

— Та нічого не впаде... Піду!

— Ну, гаразд, — охігніше мені буде. Яром?

— Яром, — не так помітно...

Вийшли з клуні, роззирнулись, — ніде нікого не було видко. Пішли знову городом, тоді вниз і побрали ся яром.

Петро йшов попереду, несучи вузлик, Корецький за їм, ішли мовчки, бо було небезпечно подавати голос. В горі було хмарно, тільки де-не-де проблискували клаптики чистого неба і на їх сумно мигтіли зірки. Чорні боки яру здійсались високо, і внизу було зовсім темно. Згорі трудно було-б їх добачити. Силкували ся тільки йти яко мога тихше, обережніше, — посували ся помалу.

І враз Корецький здрігнув ся.

— Гаву-у-у!.. гаву-у-у!.. — знову розкотилося серед темряви.

І ввесь час, поки вони йшли яром, важко й сумно пливли в повітрі заводи собачого плачу, і від їх ставало так безнадійно, що хотілося самому плакати, вити — як Катай...

З півгодини йшли яром. Де-далі він ставав усе менше й менше глибокий, боки в його нижчали і нарешті вибігали в поле вузеньким яро-

ком. Озирнулися полем. Корецький спершу нічого не побачив, але Петро торкнув його рукою і мовчки показав праворуч.

Там, геть далі, бовваніла в темряві могила. При блідому світлі від кількох зірок, довше вдивившись, Корецький побачив на могилі щось високе.

— Козак верхи, — прошепотів Петро.

Так! Ловлять його і в ночі.

Треба вертатися назад.

Завернулися і знову пірнули в темряву глибокого яру.

— До верб, — шепнув Петро.

Корецький знав цю дорогу. Яр викидав од себе гілку, так саме на поле, але там росли купками верби і так усякий чагарничок роскиданий був верстви на півтори, — легше було сховатися і зайти далі від села, а тоді вже іншим шляхом завернути до лісу.

Знову пішли тихо, обережно, мовчки. Дійшли до гілки, завернули нею. Тут іти було гірше, бо стежка була мало протоптана і раз-у-раз траплялись кущі. Доводилось іти дуже помалу, щоб не було шелесту й тупотіння. Вони доходили вже до краю, коли це враз почули над собою розмову. Двоє козаків їхало по-над яром, наближаючи до їх. Поприпадали до землі і лежали мовчки, нерухомо.

— Долго еще будемъ ѣздить? — почувся голос просто над їми...

— Да чертъ его знаетъ... Должно удралъ ужъ онъ...

— Проѣхатъ развѣ оврагомъ?

— Ну его къ черту!... Ноги лошади поломавъ... Дай-ка огоньку, братъ!

Чиркнув угорі сірник, блиснув світ, засмерділо тютюном...

Далі затупали знову коні, ідучи помалу, ходю. Корецький з Петром лежали, прислухаючись, як тупотнява й голоси затихали і нарешті зовсім стихли. Підождали ще з чверть години, тоді Петро торкнув Корецького.

— Лежіть тут!

І тихо, тихо поліз угору. Корецький бачив, як його темне тіло посувалося кручею і як нарешті його голова стала над берегом яру. Довго дивився там, — тоді вернувся так саме обережно.

— Не видно вже нікого, — рушайте швидче!

І все-ж силкуючись робити якомога менше шелесту, вони вийшли з яру в поле. Корецький глянув навкруг — нікого не видно було нігде. Хіба хтось сховався. Нахилиючись і припадаючи часом до землі, пішли поміж купками чагарнику й верб і йшли так з верству — аж поки вибились на вільне поле.

Нічим не можна було ручитися, що й тут, на дорозі до лісу, вони не стрінуть козаків, але іншого способу добитися до лісу в їхнє було.

Пішли швидко, швидко полев...

А навздогін за їми лунав далекий собачий плач, мов тужіння на руїнах розбитої школи...

V.

Дерева шуміли сумно й понуро, як налітав на їх вітер, а тоді затихали, шепочучи жалібно, мов на кого нарікаючи. Вітер часами хлюскав дощем у тонку горожену стінку, а як він затихав, дощ ляпотів по листю й по катразі однамнітним і докучним ляпотінням і здавалося, що

йому не буде й кінця. Зобгавши ся на соломі, Корецький дивив ся в темряву, слухаючи одностайний плюскіт настирного осіннього дощу. Було холодно, вохко і безнадійно сумно. Так безнадійно, що не хотіло ся вже ні жаліти ся, ні навіть кричати з болю, хотіло ся тільки зібгати ся ще дужче, скулити ся, як старий хворий собака під отаким дощем, заплющити очі, щоб уже нічого, нічого не бачити, — і вмерти.

Деять лїг праці!... Праці щирої, повсякчасної, такої, що всі її радощі й болі стали їх особистими радощами й болями. Навіть кохання їх, подружні справи — так тісно злучили ся, переплели ся з тією працею, що все те творило одно ціле — часом гірке й тяжке, але разом з тим таке гарне, таке позолочене сяввом радісних надій!...

І все загинуло!..

Спершу сам, тоді вдвох — вони викохали кільки покоління молодіжї, осяяної хоч невеликим сьвітом знання й громадянської самосьвідомости. Вони власним своїм прикладом, своїм життям завсїгди силкували ся не різнити з тим чого навчали людей; ішли завсїгди, де тільки могли, на поміч усім, кому того треба було, ішли не через те тільки, що так велїла їм ідейна повинність, але й того, що їм любо було пірнати в народне море, заспокоювати болї: того, що вони любили сих темних, пригнічених тяжкою долею людей і силкували ся виявити ту любов як могли...

Може недобре? мало?

Хто знає... Але з усієї сили — скільки змогли... І здавало ся — не по дурному. Здавало ся, вже творили круг себе ясне коло людей, що жи-

вуть новим, кращим і вищим життям... Здавалося, що й ширша громада вже розуміла їх і виявляла свою прихильність... навіть недавно, вже як він у тюрмі був, постановлено добивати ся, щоб його випущено й вернено в школу.

І ось — досить було нісенітниць, видимої дурниці про те, що хтось хоче мужицькі землі віддати Жидам, щоб одразу все відмінило ся, щоб цей страх мужицький — не впустити з рук землю — затуманив зовсім голови, забив усім памороки. І той самий Семен або Демид, що може двадцять разів зазнавав од їх заповоги широї братерської — словом і ділом — цей Демид підняв над його головою ломаку тією самою рукою, що він, Корецький, вигоїв йому для чесної роботи!..

Чи може що бути страшніше, безнадійніше?

І хіба це з ним тільки? Он уже в звістки — Петро казав — про погроми в Києві й по інших городах. Скільки мук, скільки тяжкої тітаничної праці й боротьби, нечуваних жертв во ім'я любови до волі й народу і ось — тільки блиснув перший промінь волі й надії на краще життя, той самий народ, во ім'я якого відбувала ся та дивна боротьба, відповідав на цей промінь погромами, убиваючи своїх оборонців і прихильників та слухняно йдучи на налігачі за тими, що завсїгди в діли його в тяжкому ярмі.

Віл під'яремний, тепер він виразно показує, що він раб не тільки споконвічний, але й довічний, безнадійний.

І сонце встане

І осквернену землю спалить —

згадало ся йому. Тільки тоді, коли могуче сонце спалило-б цю осквернену землю, винищило-б

кодло вічно похилених рабів і дало-б життя новий, не рабській породі, — тільки тоді можна було-б чогось сподівати ся. Але воно, сонце, — воно не прийде і не спалить, і все буде, як було: буде раб і пан, кров і погроми й кайдани!...

Як би нічого цього не було, як би він зостався в тюрмі або навіть заслано його на Сибір, хоч би й на каторгу, — і тоді-б йому було легше, ніж тепер. І коли-б він умірав там, — і тоді міг би вірити, що над його трупом таки засяє колись сонце волі й щасливого людського життя!...

А тепер — як він може тепер вірити?

Умерти, тільки вмерти, щоб не знати, не почувати цього!...

Дош одноманітно, докучно хлюскав по катразі, дерева жалібно нарікали, мов хлипаючи стиха, і чорна безпросвітня ніч налягала на душу. Зобгав ся, скулив ся ще дужче і занімів у невпинному, безмірному, тупому й безнадійному болі..

Не спав, хоча й не був притомний. Як опритомнів, сірий сьвіт похмурого ранку вже зазирає крізь щілини в дверях. Устав і хитаючись вийшов з катраги. Дощу вже не було, але земля, ліс, небо — все було мокре, сіре, повите хмарами й туманами.

Тремтів, бо було йому холодно.

Десь далеко, в середині щось боліло тупо й гидко, але він уже не знав чого той біль: голова теж боліла, була тяжка і не хотіла нічого розуміти. Сів на пеньку біля катраги і сидів тремтючи.

Помалу холод вертав йому сьвідомість. Пішов до кринички вмити ся. На голові, з лівого

боку, волосся запекло ся в крові й зашкарубло, мов кора. Позмивав кров, де можна, трохи причепурились. Вернув ся до катраги й надів Петрову чумарку, щоб зігріти ся, але не міг.

Згадав за Таліного листа і витяг, щоб ще раз прочитати. Писала, що вона й діти цілі й здорові, прохала не турбувати ся за їх і не одвідувати їх зараз, а їхати просто до Київа: певне й за нею в догляд, і його можуть у неї забрати. Через те саме й вона приїде аж у Київ — там легше буде побачити ся і не навести на його слід... Раділа, що його погромники не заняли (се їй Петро сказав), підбадьорювала його, силкувала ся впевнити, що трохи згодом усе повернеть ся на краще..

— На краще!.. — гірко всміхнув ся Корецький. — Де вона ціві надії набіраєть ся?... Коли становище таке безнадійне!.. Краще! А він не може навіть ручити ся, що не прийдуть погромники й до її батька, не погромлять і його і не порозбивають ломаками голови Талі й дітям.

А він... він нічого не може зробити, бо коли-б навіть він пішов туди, до їх і боронив їх збройною рукою, то й це було-б їм тільки на гірше...

Застогнав з душевного болю, заскимлив — як Катай — там, на руїнах... готовий був рвати на собі тіло... хотіло ся вдарити ся головою об дуб, щоб розбити її вже до краю, щоб перестала вона розуміти, щоб не стало серце почувати...

Заліз знов у катрагу, туди, в куток на солому, скулив ся і лежав...

— — — — —

Побачив, що на дворі пояснішало. Вийшов. На сході почало пробивати ся крізь хмари сонце. Спершу зазначило ся блідим матовим кружало, то меншаючи, то розпливаючись, а далі блиснуло раз... удруге... сховало ся й знову блиснуло й засяло на чистому клаптикові блакиті.

Сів проти сонця й почав гріти ся. Помалу входило в тіло тепло, а з ним потроху вертала ся й сила.

Вже було опівдні, як почув ходу — тріщали сухі гілочки під ногами. Все наближало ся, можна вже було розібрати, що йде тільки один чоловік. Нарешті на прогайльовину вийшла людина з вузликом у руках, і Корецький пізнав Якова.

Парубок спершу не побачив учителя, бо той сидів за катрагою з боку, і покликав стиха:

- Євгене Петровичу!
- Я тут, — озвав ся Корецький.
- Яків уже бачив його...
- Приніс вам обід...
- Спасибі!... Сідай!...

Яків положив вузлик під катрагу, а сам сів зараз же біля Корецького на купці мокрої соломи. Учитель пильніше глянув на його бліде обличчя і помітив, що губи в його почали нервово тіпати ся і враз буйні краплисті сльози одна за одною покотили ся в парубка по обличчю.

— Якове, чого ти? спитав ся Корецький. — Що ще стало ся?

— Ні... нічого, — відповідав, ледві вимовляючи, Яків. — Нічого...

— Чого-ж ти плачеш?

— Був у школі.

І зіперши ся ліктями в коліна, він обхопив лоб руками і так похиливши ся, тихо, мовчки плакав...

І Корецький почув, як і в його щось підкотило ся до горла і так само почали тремтіти губи і перша некуча сльоза скотила ся по обличчю на холодну землю.

Сиділи в двох, ученик і вчитель, і мочки плакали...

Затихли. Обом стало мов трохи ніяково несподіваних сліз і обидва мовчали якийсь час.

Перший загомонів Яків — розказував, що тепер діється в Ладинці.

Погромники вчора величали ся, піячили й репетували весь день, але сьогодні якось притихли і не вилазять із своїх дворів. Він стрів Валюшного на вулиці, — той одвернув ся, похнюпившись і швидко проскочив далі: сором було в вічі дивить ся

Уже є звістки про погроми й по інших селах. У Солтикові погромили й зарубали сокирою лікаря за те, що він „демократ“, трохи не вбили вчительки, а тоді пішли й погромили пана; хотіли й його вбити, та заздальгидь утік. Тоді Солтиківці пішли до своїх сусід у Горобейку та разом з тими погромили й горобейського пана... Кажуть: „усі пани проти царя: виб'ємо їх до ноги, тоді вся земля наша буде“. А пани побігли до губернатора, щоб посилав до їх козаків.

А в їх з Ладинки козаки вже поїхали. Петро чув, як вони гомоніли проміж себе на вулиці, що вчитель мабуть уже втік поїздом. Може їх погнали вже туди, де панів громлять; а може згодом і знов наскочуть, але всеж хоч пару день можна дихнути без їх.

Усе товариство тяжко засмучене. Сьогодні збирають ся прийти сюди, — хочуть усі бачити свого вчителя...

А Корецький слухав його і од того щирого голосу ставало мов лекше на серці і мов при-сипляла тая розмова огидний безперестанний біль у душі.

— Я вам приніс обідати, — нагадав Яків, показуючи на вузлик.

— У мене ще й те ціле, що Петро дав, — сказав, ледві всміхаючи ся, Корецький.

— То ви нічого не їли? Вже другий день? Та ви ж охлянете!

— Не хотіло ся...

— Давайте зараз обідати, бо й я не обідав, а на полудень нам принесуть.

Він заходив ся хазайнувати: розіслав рушник, пороскладав на йому їжу... Корецький почув, що й йому хочеть ся їсти і справді став обідати...

Пообідали. Яків допитував ся, чи болять рана на голові і радив лягти відпочити: адже вночі він не спав і знов ніч у вагоні їхати. Корецького справді хиляла знемога. Ліг на соломі і швидко заснув твердим спокійним сном...

Прокинув ся, глянув на небо крізь двері, — було вже нерано.

— Якове! — гукнув.

— Ми тут! — озвав ся той збоку.

Корецький вийшов і побачив з Яковом Петра й Панаса.

Вони прийшли недавно і дожидали ся, що скоро й інші товариші понадходять. Справді — трохи згодом прийшов Іван Петренко, навіть з жінкою — веселою білявою молодичкою, коли-

шньою школяркою. Сиділи гуртом і переказували, що знали, про вчорашні події на селі, а Корецький розказував, що було з ним у школі. Нові приходили по одному, по двох: треба було берегти ся, щоб не помітили погромники цих сходи́н. Помалу посходили ся... Не прийшло шестеро: двох зовсім не було на той час у селі, одного забули сповістити, а троє... не знати чого не прийшли... Та про їх не хотіли зараз думати...

Сиділи купкою й стояли, гуртуючи ся коло Корецького, — все молоді щирі облича; старіших з бородами було тільки п'ятеро, а серед їх Панас, один з найприхильніших...

Петро говорив до Корецького, і його поважне, трохи старе обличчя ставало мов ще старіше від смутку, що на його налягав.

— Оце ви, Євгене Петровичу, їдете од нас, а ми застаємо ся... Як сироти... Сами винні: не доглядили вас як треба, не дали вам помочі... Так стало ся, що й не схаменули ся, а вже лихо набігло... Не гнівайте ся на нас за те, Євгене Петровичу!...

— Не гніваюсь, — тихо й щиро промовив Корецький, — бачу, що не можна було инакше...

— Та воно-б може й можна було, — одказав Яків, — як би ми були кращі...

— Та вже не вернеш!... — зітхнув Панас. — Тільки ви вже не думайте, Євгене Петровичу, що як воно так трапилось, то се через те, що ми перемінили ся, не ті стали... Ні, як уже ви нам показали стежку, то нехай хоч і колесом нас переїде, то ми свого не покинемо, будемо таки добивати ся...

— Тільки ви навчіть нас, — казав далі Петро, — як нам без вас бути, як купи вдержати ся і що робити...

— Все розкажіть що робити!... Як з чорною сотнею воювати!... — загомоніли товариші...

— І де ви будете скажіть, щоб ми знали, як до вас добити ся, коли треба буде...

І тоді почала ся довга розмова про те — що та як треба робити. Держати ся купи, ні в якому разі не різнити, а дружно йти тим самим шляхом, що й досі... Не давати себе збити з того шляху нікому — памятаючи, що поки не буде справжньої волі, доти нічого не можна зробити для добра народнього... Скрізь ширити такі думки, свідомість... Погромний чад оцей, — він мине, як і всякий чад... А як чад розвіється, виволені від його голови знову могодуть розуміти добре слово... Корецький поясняв права, які списані в маніфесті, розказував, як добивати ся, щоб усе те заведено в життя... Навчав, як знайти його самого в Києві...

Тісно купчили ся коло його, пильно слухали, ловлючи кожне слово. Почували себе винними перед ним і хотіло ся спокутувати свою провину — ще більшою, щирішою працею коло того діла, про яке він їм казав. Вірили в його і огнем великого жалю, віри й надії сяли очі цим двом десяткам людей, зібраним коло свого гоненого вчителя — нишком, серед лісу...

Смеркало ся, як почали розходити ся. Цілували ся на прощання, не знаючи, коли побачуть ся з учителем та чи й побачуть ся... Розходили ся по одному, по двох, щоб не помітили ворожі очі...

Мовчки дивився їм у слід Корецький, як покривалися вони поміж деревами, і старе почування надії й сили вже починало гріти його своїми теплими хвилями...

Тільки Яків зостався з ним, — мали вдихати на станцію. Запалили трохи хмизу і при його світлі написав Корецький кілька слів до Талі. Радив жити в батька, — поки проживе. Мав в себе з сотню карбованців, — поки що стане... Коли б перемінилося так, що зоставляють її на вчительській посаді і вона певна буде, що безпешно вернути ся в Ладинку, — то може буде й краще вернути ся... Цілував її й дітей, казав щирі й ніжні слова, силкуючи ся вернути їй віру на краще життя...

Хмиз догорів і погас. Оддав лист Якову, — рушили в дорогу... Сім верстов пройшли лісом і полями без ніяких перешкод. А ось замигтіла вогнями серед темряви й станція. Корецький зостався стояти трохи віддалік, а Яків пішов купувати білета. Ледві вернув ся з ним, — почув ся гугіт: то надходив поїзд. Вже здалека пробивали темряву два його великі вогняні ока. Вони ближчали, насували і враз довгий змії, пихкаючи вогнем і димом, вирвав ся з темряви і грюкочучи й стугонючи спинив ся перед станцією.

Стиснув Якову руку і минаючи станцію, скочив Корецький у останній вагон. Зараз же в куточку за дверима коло вікна було місце. Корецький визирнув у вікно і трохи далі в темряві побачив самотну постать, — то був Яків. Поїзд свиснув і рушив. Перед Корецьким мелькнула парубкова постать, огні станції, і поїзд кинув ся в темряву осінньої ночі.

— Але він винесе мене на ясний день... на ясний день здійснених надій, — думав Корецький.

І вже не почував у собі того тупого безнадійного болю гидкого. Все, що трапило ся, здавало ся тільки одним моментом з великого діла, а кінець його міг бути тільки один... І хоч який болючий цей момент, — мусять пережити й його, щоб загартувати ся до краю...

А поїзд линув могутим ходом, пробиваючи темряву...

